

ОПУБЛІКОВАНІ ДОКУМЕНТИ І МАТЕРІАЛИ З ІСТОРІЇ ВІДНОСИН МІЖ УСРР ТА РСФРР У 1917–1923 рр.: ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ АНАЛІЗ

Аналізуються друковані джерела з історії відносин між УСРР та РСФРР у 1917–1923 рр. Особливо звертається увага на доступність документів в електронних бібліотеках, розглядаються можливості з пошуку необхідних матеріалів в електронних каталогах низки відомих бібліотек України та Росії.

Ключові слова: національна політика, відносини між УСРР та РСФРР, документи; матеріали; публікація; збірник; видання.

Джерельна база з теми відносин між УСРР та РСФРР у 1917–1923 рр. складається з широкого кола **опублікованих** та **архівних** матеріалів. Обидва типи джерел містять у собі законодавчі акти, постанови компартійних органів обох республік, промови та аналітичні записки партійно-радянських діячів, оглядові статті у пресі, телеграми, листи та звернення, листівки, стенограми або протоколи засідань партійних та радянських органів влади, статистичні й довідкові видання, публіцистику, автобіографії, спогади.

Майже весь перелічений різновид джерел є в **опублікованих джерелах**. Щоправда, стосовно надрукованого у радянський період є чимало зауваг. Враховуючи ідеологічну заангажованість цих джерел, що найяскравіше проявилася у збірниках документів, автор доклав чимало зусиль для їхньої верифікації. Для цього потрібно було зробити якомога ширшим коло джерел, здійснити їх порівняльний аналіз. Успіхові цих намірів сприяли нові технічні можливості доступу до документальних публікацій різних років. Доречно зупинитися на цих можливостях детальніше.

Важливі джерела з обраної тематики можна знайти на сайтах Національної бібліотеки України імені В.Вернадського (НБУВ)¹, Державної публічної історичної бібліотеки Росії (аббревіатура російською мовою — ГПИБ), Національної історичної бібліотеки України², Харківської державної наукової бібліотеки імені В.Короленка (ХДНБ ім. В. Короленка). Там розміщена низка видань, які є в цих установах у «фізичному» вигляді, а після оцифрування вони стали доступними всім користувачам. Зокрема, на сайті ХДНБ ім. В.Короленка розміщено пдф-копії газети «Вісті ВУЦВК» з 1921 року³, а на сайті НБУВ у флеш-перегляді — щорічні (починаючи з 1919 р.) збірники законів УСРР. На сайті ГПИБ є навіть спеціальна колекція «Официальные источники», де розміщено чимало цікавих документальних видань, значна частина яких стала доступною лише у 2014 р.⁴ Цінність київських бібліотек підсилюється доступністю в інтернет-мережі генеральних алфавітних імідж-каталогів книг, що є у цих книгозбірнях.

Чимало опублікованих джерел можна знайти в електронних бібліотеках чи на сайтах наукових установ. Найзручніше працювати із матеріалами, розміщеними у відповідному підрозділі сайту Інституту історії України НАН України: вони добре структуровані і подані у зручних для читання та скачування, а також подальшого цитування електронних форматів⁵. Наявні на сайті першоджерела мають різне технологічне походження, однак варто підкреслити, що вагому їх частину оцифрували співробітники відділу спеціальних галузей історичної науки та електронних інформаційних ресурсів Інституту історії України⁶.

Чимало важливих і загалом доступних у «звичайних» центральних бібліотеках першоджерел, насамперед протоколів та стенограм з'їздів та конференцій РКП(б), міститься у зручних для дослідника pdf та djvu форматах на сайті «Военная литература»⁷. Те, що вдалося роздобути і опублікувати у період існування СРСР представникам української діаспори, постійно поповнює матеріали електронної бібліотеки «Diasporiana»⁸.

Окремо слід зупинитися на двох російських джерельних ресурсах, обставини виникнення та засади функціонування яких мають притаманні лише їм особливості. Обидва ресурси безпосереднім чином стосуються історії перших років радянської влади і тому є дуже важливими для дослідника. *Першим* із них охарактеризуємо сайт «Документы советской эпохи», який постав в результаті реалізації унікального проекту, ініційованого Єльським університетом і здійснений за його кошти. Ймовірно, цей проект був задуманий як такий, що мав розширюватися і надалі, оскільки на сайті він означається як «міжархівний», тоді як у ньому представлені матеріали лише одного — Російського державного архіву соціально-політичної історії (РДАСПІ, рос. мовою — РГАСПИ).

Наразі дослідники мають змогу ознайомитися із протоколами засідань політбюро ЦК РКП(б) (фонд 17, оп. 1, оп. 162, оп. 163) та матеріалами з особистого фонду Сталіна (фонд 558, оп. 1, оп. 2, оп. 3, оп. 4, оп. 11), серед яких, окрім архівних документів, є ще й деякі книги, на яких робив помітки Й. Сталін⁹. Саме у матеріалах оп.1. цього фонду вдалося відшукати повний зміст опублікованої наприкінці 1920 або на початку 1921 рр. брошури «Тезиси по національному вопросу» авторства В. Затонського — головного опонента Сталіна з національного питання на X з'їзді РКП(б). Матеріали опису 3 складаються зі сталінської бібліотеки, щоправда, лише частина наявних книг доступна для перегляду на сайті. З часу відкриття у червні 2013 р. і до 1 січня 2014 р. цей сайт був доступним усім дослідникам. Тепер же — лише тим, хто мешкає в Росії та Білорусії.

Другим нестандартним джерельним ресурсом стали книги з колишньої книгозбірні Інституту марксизму-ленінізму у Москві, яка в 1992–2014 рр. існувала під назвою «Государственная общественно-политическая библиотека России» (ГОПБ). З огляду на специфіку цієї книгозбірні зрозуміло, що видання з радянської тематики тут займають вагоме місце. Співробітники бібліотеки склали та виклали в мережу інтернет електронний каталог наявних книг, де, окрім детального опису цих видань, містяться і зображення першої сторінки кожного з них. Майже два роки дослідники мали можливість, і автор цих рядків її регулярно

використовував, замовити безоплатне сканування різних, в тому числі й рідкісних книг, які наявні у сховищах цієї книгозбірні. Оцифровано більше 2000 книг, переважно з радянської тематики, в тому числі і різного роду джерел (збірники документів, спогади, відкриті листи, стенограми компартійно-радянських зібрань, тексти промов та аналітика тогочасних керманічів). На жаль, після реорганізації бібліотеки (тепер це «Центр социально-политической истории при Государственной публичной библиотеке России») з травня 2014 р. оцифрування було припинене¹⁰.

Для систематизації опублікованих джерел ми умовно поділили їх на сім груп. **Першу групу** визначено як *державні (радянські) акти та публічні рішення компартійних органів*. Специфіка досліджуваної теми передбачає посилену увагу до формалізованих рішень різного роду органів влади. Насамперед це стосується ухвал радянських органів влади, які, зрозуміло, були оприлюднені в урядовій пресі та у спеціальних збірниках. І якщо зміст документів у таких збірниках як правило залишався тим же незалежно від часу публікацій, то вибір матеріалів для оприлюднення диктувався наявними у той чи інший період ідеологічними пріоритетами. Рішенням по «радянській» лінії як правило передували «партійні» ухвали, тому їх розглядаємо також. Вони класифіковані за хронологічно-проблемним принципом *на три підгрупи*.

До першої підгрупи віднесені опубліковані за свіжим слідом подій рішення владних органів. Їхня цінність полягає насамперед у тому, що на них не позначилося ідеологічне цензурування більш пізнього періоду. І хоча говорити про відсутність цензури як такої недоречно, ці документи досить ґрунтовно відбивають певні зрізи характерного для того часу бачення відносин між УСРР та РСФРР та державного статусу радянської України.

Кістяком цієї частини джерельної бази стали документи законодавства радянської України. Найкомпактніше такі джерела відображені у тих виданнях, які можна охарактеризувати загальною назвою «Збірник законів та розпоряджень уряду УСРР» або просто «Збірник законів» (33) за 1919–1923 рр. Починаючи з грудня 1919 р. (тоді це був «Збірник Узаконень та Розпоряджень Всеукраїнського Революційного Комітету»), ці збірники одразу друкувалися двома мовами — або окремими виданнями, або виклад йшов двома мовами паралельно. У 1920 р. це був «Збірник Законів і Розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України та Уповноважених РСФРР», у 1921 «Збірник Законів і Розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України», у 1922 «Збірник Постанов та Розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України та Уповноважених РСФРР, а в 1923 «Збірник Узаконень та Розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України». При цитуванні автор цих рядків використовував україномовний варіант. Щоправда, деякі примірники українською мовою відшукати не вдалося, у таких випадках використовувалися російськомовні.

На відміну від збірників законів після грудня 1919 р., і перше, і друге видання збірника законів 1919 р. було винятково російськомовним. Ймовірно, у той час працівники відповідального за публікації Наркомату юстиції УСРР керувалися логікою його керівника, О. Хмельницького, який у березні на

ІІ Всеукраїнському з'їзді рад назвав заклик сприяти національно-культурному розвитку українців «нездоровою національною відрижкою»¹¹. Цей недолік було ліквідовано у 1925 р., коли під редакцією Ю. Мазуренка було опубліковано «Збірник Узаконень та Роспоряджень Робітнице-Селянського уряду України за 1919 р.». У ньому, окрім перекладу видання зразка 1919 р., де останніми були постанови від 27 квітня, було додано законодавчі акти, що публікувалися в газеті «Киевские известия» у травні–червні 1919 р. Знайти цей збірник вдалося завдяки генеральному алфавітному імідж-каталогу Національної бібліотеки ім. В. Вернадського.

Важливим джерелом для дослідження формальних аспектів відносин між УСРР та РСФРР та статусу радянської України є збірники постанов та розпоряджень ВУЦВК. На відміну від ЗЗ України, у цих виданнях, які охоплювали значні проміжки часу, постанови розміщувалися не в хронологічному, а в тематично-хронологічному порядку. Тому пошук необхідних відомостей займає набагато менше часу. Доступними досліднику є збірники за 1921 та 1922 рр.¹², аналогічних видань за інші роки знайти не вдалося.

Найважливіші юридичні ухвали Кремля стосовно України можна аналізувати за матеріалами «Собрания узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства» (РСФРР) за 1918–1923 рр. та опублікованих у 1920 р. під патронатом Наркомату національностей РСФРР збірках документів «Национальный вопрос и Советская Россия» та «Политика Советской власти по национальным делам за три года»¹³. Вказані збірники, як і усі згадувані у цій статті *тематичні* збірки документів, не мають характеру суто офіційного. Окрім декретів та постанов у них містяться різного роду відозви, звернення, протоколи тощо.

В окремих випадках, насамперед тоді, коли виникали сумніви в усталених в історіографії твердженнях та схемах, частина з яких була згодом визначена автором як міфологеми, якомога ретельніше аналізувалися публікації рішень влади в газетах, серед яких «Вістник УНР» (Харків, Київ, Катеринослав, Таганрог), «Вісті ВУЦВК», «Правда» (Москва), «Коммунист» (Харків) «Коммунист» (Київ — певний період газети з такою назвою існували паралельно як у Харкові, так і в Києві), «Известия ВЦИК».

Другу підгрупу оприлюднених рішень компартійно-радянської влади становлять публікації *періоду від створення СРСР до початку «перебудови»* (1923–1987), документи у яких упорядковували за хронологічним або тематичним принципом. Їх характерною рисою була наявність ідеологічної цензури, загалом потужної, але менш помітної у 1920-ті рр. та дещо послабленої в добу «хрущовської відлиги». Перш за все слід відзначити загальні збірники резолюцій вищих компартійних¹⁴ та радянських російських¹⁵ і українських¹⁶ органів влади, що упорядковувалися за хронологічним принципом. Хоч із назви цих збірників випливає висновок про те, що там зазначено усі важливі рішення владних органів, однак це не так. Частина ухвал, які здавалися на час публікації ідеологічно шкідливими, була прихована, тому їх довелося відшукувати в архівах. Однак ті рішення, на публікацію яких влада дала згоду, не фальсифіковані.

Окремо слід виділити опублікований у 1932 р. збірник резолюцій Всеукраїнських з'їздів рад. У цьому виданні зібрані не лише резолюції цих зібрань, але й вміщено низку постанов, які їм передували та вказано на склад депутатів за партійною, гендерною, географічною належністю, названо членів ВУЦВК, що їх обирали на кожному з'їзді. Окрім того, видання має супутній науковий апарат у вигляді приміток, де пояснюються вживані на тому чи іншому з'їзді терміни, розтлумачуються особливості тієї чи іншої партії, подаються короткі відомості про маловідомих діячів¹⁷.

Перевагою так і не закінченого видання «Декреты Советской власти» (ДСВ), опубліковані у 1957–1989 рр. 1–13 томи якого охоплюють період з листопада 1917 р. по березень 1921 р., тобто до часу впровадження нової економічної політики, є матеріали про передісторію ухвалення того чи іншого рішення. Як і у випадку з рішеннями компартійних органів влади, не усі документи, що стосувалися України, знайшли у ньому відображення. Однак навіть у таких виданнях часом траплялися матеріали, які суперечили існуючому історіографічному канону. Так, у збірнику рішень ЦК КПУ наводиться резолюція I Всеукраїнської наради з національного питання (травень 1921 р.), у якій, зокрема, визначається відмінна від сталінської схема розвитку взаємин між радянськими республіками: «В історії радянської української державності бували моменти повної незалежності й самостійності УСРР (перший Секретаріат, Радянський уряд другого періоду), моменти федеративного зв'язку (IV Всеукраїнський з'їзд рад), політичної самостійності на основі воєнного і економічного об'єднання з РСФРР (нинішній status quo)»¹⁸.

Інші збірники документів періоду 1923–1987 рр. склалися за тематичною ознакою і включали в себе рішення як партійних, так і радянських органів влади. Таких видань надруковано чимало. Виділимо ті з них, які, на погляд автора, вирізняються з поміж інших своєю повнотою, новизною та близькістю до досліджуваної нами теми. Першою слід назвати опубліковану ще у 1934 р. книгу «Історія КП(б)У в матеріалах і документах (хрестоматія). — Вип. 2. 1917–1920 рр.». Повнота та тематична широчінь викладених там документів у ній перевищувала більшість виданих пізніше збірників. Приміром, там було наведено документи, обізнаність з якими допомогла б і сучасним історикам більш достовірно висвітлювати ситуацію кінця 1919–1920 рр.: надрукований в пресі ще в 1920 р. «Лист до партії» Мануїльського, оприлюднене в газеті «Коммунист» ще 13 липня 1920 р. рішення ЦК КП(б)У «Лапчинського, Криворотченка і Єрського з партії виключити» тощо.

Значний інтерес для науковців становлять документи, які друкувалися в «Летописи революции»/«Літописі революції». Власне, у цьому журналі було започатковано публікацію документів як історичного джерела. Низка важливих документів з історії першого періоду радянської влади в Україні наводилася і в одному з перших книжкових видань архівних матеріалів¹⁹.

Засадничим, тобто таким, на який посилалися фактично усі дослідники взаємовідносин між радянськими республіками до утворення СРСР, став упорядкований Е. Генкіною та надрукований у 1949 р. збірник документів²⁰.

Наведені у ньому джерела мають загальний характер, особливості взаємин між УСРР та РСФРР розкривають мало. Однак основні формальні рішення там наведені. Це був перший загальносоюзний систематизований збірник документів, присвячений тематиці взаємин між республіками.

Серед чисельних збірників документів, виданих у наступні роки, велику увагу дослідників традиційно привертає упорядковане І. Ганжею і опубліковане в 1957 р. видання «Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919-1920)»²¹. Однак оприлюднені там документи центральних органів влади на той час вже були відомі дослідникам.

Найціннішим для дослідження теми відносин між УСРР та РСФРР із повоснних видань став упорядкований авторським колективом на чолі з П. Бачинським і опублікований у 1963 р. збірник документів з «ідеологічно правильною» назвою «Комуністична партія — натхненник і організатор об'єднаної руху українського народу за утворення СРСР»²². У ньому міститься чимало матеріалів, уважний аналіз яких дає вагомі підстави для сумнівів у правомірності сталінської схеми утворення СРСР.

Найоб'ємнішим джерелом такого характеру слід визнати тритомник (1 том — у двох книгах) «Гражданская война на Украине. 1918–1920. Сборник документов и материалов»²³. Одним із упорядників цього видання була Євгенія Шаталіна, яка пізніше тривалий час працювала в Інституті історії України у відділі історії України 20–30-х рр. ХХ ст. Лише мала частка розміщених там документів є рішеннями компартійно-радянських органів влади, оскільки увага у ньому приділена насамперед військовим справам. Однак саме владні рішення є об'єктом нашої уваги, тому він і згаданий в першій групі опублікованих джерел. Для цього видання, як і для усіх інших видань радянського періоду, характерним є табу на певні прізвища, насамперед — Л. Троцького. Так, приміром, зміст датованого 2-м грудня 1919 р. наказу військам Червоної армії, що вступають на територію України передано правильно, а от про те, що цей наказ був відданий (як довів аналіз архівних джерел — і написаний) Троцьким, упорядники були змушені промовчати²⁴.

Нашої тематики стосується й низка документів з багатотомного збірника «Документы внешней политики СССР», томи 1–6 якого охоплюють досліджуваний нами період²⁵. Слід підкреслити, що упорядники цих збірників дотримувалися того правила, що СРСР — це саме союз республік. Тому зовнішня політика до формального утворення СРСР розглядалася як сукупність рішень зовнішньополітичних відомств різних республік. Відповідно, у збірниках є чимало рішень ВУЦВК (та його попередника — ЦВК рад України), РНК УСРР тощо, серед яких і ті, що стосуються російсько-українських відносин. Так само серед наведених рішень органів влади РСФРР є ті, що стосуються радянської України та інших радянських республік. Зокрема, датовані груднем 1918 — січнем 1919 рр. акти про визнання незалежності радянських Естонії, Литви, Латвії, Білорусі. Щодо радянської України такого документу не було ухвалено і, відповідно, його не наведено.

Третю підгрупу оприлюднених рішень компартійно-радянської влади становлять документи, які побачили світ в останні роки існування СРСР та у пострадянський період. Основною її прикметною рисою стала відсутність директивних цензурних обмежень. Розподіляємо їх за тим же принципом, що і попередню підгрупу. З одного боку, це ухвали вищих органів влади, основним принципом відбору яких був *хронологічно-відомчий* (рішення якого органу влади публікуються в хронологічному порядку) принцип, а з іншого — *тематичний* (якій темі присвячені зібрані документи).

Щодо «*хронологічно-відомчої*» частини цієї підгрупи документів, то варто зазначити, що частина публікацій своїм корінням «проростала» з попереднього періоду. Так, у 1997 р. поновилася публікація серії «Декреты Советской власти» (ДСВ). Було опубліковано 5 томів (XIV–XVIII томи), але тепер вже у кожному томі наводилися рішення, ухвалені за один календарний місяць. Останній том цієї серії охоплює серпень 1921 р.²⁶

Однак основна маса джерельних публікацій не пов'язувалася із продовженням традицій попереднього періоду. У 1989 р. О. Божко та Л. Яковлева оприлюднили 12 протоколів перших ЦВК рад України за період з 26(13) грудня 1917 р. по 29 березня 1918 р.²⁷ У 2006 р. вийшли друком аналогічні згаданим українським «Протоколы заседаний Совета Народных Комиссаров РСФСР. Ноябрь 1917 — март 1918 гг.». Аналіз цих джерел сприяє розумінню статусу радянської України та її відносини з радянською Росією у перший період існування радянської влади в Україні.

З кінця 1980-х стали доступними і нові обрії у публікаціях рішень компартійних органів влади періоду 1917–1923 рр. Піонером таких публікацій став журнал «Известия ЦК КПСС», видання якого почалося, чи, точніше, поновилося у 1989 р. і символізувало гласність доби «перебудови». За період видання журналу (до № 8 у 1991 р.) у рубриці «Деятельность Центрального Комитета партии в документах» була простежена діяльність ЦК РКП(б) і опубліковано (насамперед витяги з протоколів засідань політбюро та пленумів ЦК РКП(б)) основні ухвали за період з жовтня 1917 по 6 грудня 1920 р. Значна частка ухвалених рішень стосувалася «українських» питань. Перелік усіх питань порядку денного, які розглядало політбюро ЦК РКП(б) у 1919–1923 рр., став доступним широкому колу дослідників у відповідному виданні, яке було опубліковано у 2000 р.²⁸

Важливе місце в джерельній базі посідають збірники протоколів засідань Президії ВРНГ РСФРР за 1919 та 1920 рр.²⁹ Аналіз викладених у цих виданнях документів дозволяє краще зрозуміти економічну складову відносин між УСРР і РСФРР та бачення більшовицьким керівництвом значення української економіки і України загалом для Росії. Хоча в цих збірниках вже немає ідеологічної цензури, але сухий виклад матеріалу, без обґрунтування того чи іншого рішення, залишає ще багато питань.

Складність роботи із «хронологічно-відомчими» збірниками документів полягає у тому, що актуальні для дослідження відносин між УСРР та РСФРР документи потрібно вишукувати серед великої кількості різноманітних матеріа-

лів. Інший підхід до публікацій рішень компартійно-радянської влади застосовано у *тематичних збірках* документів.

Найближчою до обраної нами теми є складена на основі матеріалів Російського державного архіву економіки (російськомовна аббревіатура — РГАЭ) збірка «Экономические отношения советской России с будущими союзными республиками 1917–1922: Документы и материалы»³⁰. На сьогодні ця збірка залишається єдиним документальним виданням пострадянського періоду, присвяченим безпосередньо взаємовідносинам між радянськими республіками. Втім, її назва не зовсім відповідає змісту. Адже термін «отношения» передбачає наявність у збірці документів різних суб'єктів відносин. Тоді як тут характеризується винятково ставлення «центру», навіть коли це були випадки не рішень центральних органів РСФРР як таких, а доповідних записок чи листів представників Кремля у республіках. До того ж термінологію на кшталт «фінансування республік» упорядники нерідко сприймають в прямому розумінні цього слова, тобто надсилання паперових грошових знаків у республіки вважають економічною допомогою. Про це, зокрема, свідчать такі слова упорядників: «Фактично з часу виникнення «незалежних» радянських республік їхня промисловість фінансувалася безпосередньо ВРНГ РСФРР. Лише на фінансування української промисловості до кінця березня 1919 р. було витрачено 125 млн. руб.»³¹. Логічним наслідком такої позиції стало залишення поза змістом збірника тих документів, що свідчили про економічний визиск радянської України з боку Кремля. А таких матеріалів у РГАЭ цілком достатньо.

Характерною особливістю більшості тематичних збірок документів є те, що в них в містяться не лише рішення різного роду органів влади, а і їх незатвержені проекти-пропозиції, відозви, звернення, листи, витяги із стенограм всіляких владних засідань, газетні статті, промови, тобто документи, які, згідно нашої класифікації, входять до інших груп джерел. Однак кістяком таких збірок були все-таки рішення радянських та компартійних органів влади, тому ми їх розглядаємо у першій групі опублікованих джерел.

В Україні було видано декілька збірників документів із залученням матеріалів, аналіз яких сприяє розумінню відносин між УСРР та РСФРР в 1917–1923 рр.

Першою ластівкою стали датовані 1990 р. публікації документів за темою національних відносин в «Українському історичному журналі»³². Там було оприлюднено низку владних рішень, які стосувалися відносин між УСРР та РСФРР.

Безпосередньо стосуються цієї теми і дві ґрунтовні збірки документів з теми національних відносин та національної політики, що побачили світ у середині 1990-х рр.³³. Однак, з огляду на великий хронологічний відрізок, який вони охоплюють, питання, що стосувалися статусу УСРР та її відносин з РСФРР у 1917–1923 рр. там висвітлені недостатньо. Слід також зауважити, що, як правило, знакові з визначеної нами теми документи оприлюднювалися у цьому збірнику не вперше.

Більше потрібних нам матеріалів є у виданому в 1999 р. збірнику документів «Документи трагічної історії України» за ред. П.Бачинського³⁴. Втім, вони мають переважно дотичний характер, оскільки провідною тематикою цього видання стало висвітлення національно-визвольного руху, а керівництво УСРР як суб'єкт такого руху не розглядалося.

В російській історіографії увага взаєминам Росії з радянськими республіками приділялася в основному наприкінці 1980-х — на початку 1990-х років. Одним із наслідків такого інтересу стали публікації документів. Але й тоді йшлося не стільки про «взаємини», скільки про «національні відносини» або «об'єднання республік в СРСР», а тому основна увага приділялася 1922–1923 рр. У той період було оприлюднено чимало документів, які раніше не публікувалися.

Початок поклали тематичні публікації невідомих раніше джерел у вже згаданому раніше журналі «Известия ЦК КПСС» під рубриками «Вокруг статьи В.И. Ленина «К вопросу о национальностях или об «автономизации»»³⁵ та «Из истории образования СССР»³⁶. В останній публікації вводилися до наукового обігу матеріали комісії оргбюро ЦК РКП(б) з питань про відносини РСФРР з незалежними радянськими республіками, створеної згідно рішення ЦК РКП(б) від 11 серпня 1922 р., та супутні документи, що характеризують ситуацію у зв'язку з підготовкою цього питання до пленуму ЦК РКП(б) від 6 жовтня. Щоправда, найрезонансніші для дослідників документи, які вводилися до наукового обігу саме цією публікацією (лист Д. Мануїльського Й. Сталіну від 4 вересня, лист Й. Сталіна В. Леніну від 22 вересня, лист Х. Раковського В. Леніну від 28 вересня), не були, власне кажучи, рішеннями компартійно-радянської влади і у застосованій нами класифікації відносяться до *четвертої* групи друкованих джерел. Однак кістяком вказаної публікації були такі рішення компартійних органів влади — оргбюро та пленуму ЦК РКП(б).

Хронологічним і тематичним продовженням вказаної підбірки документів з «Известий ЦК КПСС» стала оприлюднена в «Отечественной истории» публікація документів пленумів та спеціально створеної комісії ЦК РКП(б) для напрацювання основ і тексту Конституції майбутнього союзу та визначення порядку його оформлення через республіканські органи влади³⁷. Мусимо констатувати, що цим документам уваги приділялося куди менше, ніж оприлюдненим в «Известиях ЦК КПСС». Тоді як саме в них відображене рішення ЦК РКП(б) «визнати, що Декларація і Договір про Союз РСР становлять єдиний Основний закон Союзу» (підтверджене ще раз у лютому 1923 р.) та розписано механізм введення у дію Конституції СРСР, тобто Декларації та Договору про створення СРСР.

Ширше коло питань відносин Кремля з республіками і, зокрема, з Україною, було розглянуто в документах упорядкованого авторським колективом на чолі з Альбертом Ненароковим збірника документів «Несостоявшийся юбилей. Почему СССР не отпраздновал своего 70-летия?»³⁸. У цей збірник були включені як вже опубліковані у вищезгаданих журнальних публікаціях документи, так і нові матеріали. Як зазначається в анотації видання, більше третини

документів публікувалося вперше. Зокрема, рішення перших двох засідань створеної 11 травня 1922 р. комісії ЦК РКП(б) з урегулювання відносин між УСРР та РСФРР. В історичній науці до цього часу приділяється недостатньо уваги причинам утворення та результатам діяльності цієї комісії, тоді як детальний аналіз цього питання проливає світло на сутність посталих у 1922 р. проблем у відносинах Кремля з Україною та сприяє кращому розумінню обставин створення СРСР.

В Російській Федерації на початку 1990-х рр. побачили світ й інші збірки документів на тему національної політики, кістяком яких вже не були рішення компартійно-радянських органів влади, і тому ми згадаємо про них пізніше. Але з середини 1990-х рр. інтерес до цієї теми спав. Ймовірно, однією з основних причин цього стала та обставина, що союзні республіки, яким раніше приділялася лєвова частка уваги в таких виданнях, стали окремим державами, дослідження історії яких не було актуальним. Щоправда, час від часу певні збірки документів, де можна віднайти відомості і про відносини між УСРР та РСФРР в 1917–1923 рр., все-таки виходять, але невідомих раніше документів з визначеної нами теми там немає.³⁹

Для розуміння причин, передумов та обставин ухвалення тих чи інших рішень влади потрібно дослідити ті суспільно-політичні умови, в яких вони ухвалювалися. Тому **другою групою опублікованих джерел** ми визначили *стенограми вищих компартійних та радянських органів влади*, де обговорювалися і затверджувалися найважливіші політичні рішення. Аналіз стенограм дозволяє краще зрозуміти основні завдання найважливіших владних рішень, з'ясувати мотиви та чинники впливу, що були рушійною силою при їх ухваленні. Звичайно, увага приділялася тій частині цих документів, де йшлося про відносини між УСРР та РСФРР або про державний статус УСРР.

Мова йде про стенограми (або протоколи) з'їздів РКП(б), КП(б)У, Всеукраїнських та Всеросійських з'їздів рад. Частина таких партійних видань у вигляді окремої книги побачила світ значно пізніше від самої події. Однак, як правило, основу таких публікацій становили бюлетені цих з'їздів/конференцій або газетні звіти про них. Винесення стенограм/протоколів у *другу групу опублікованих джерел* зумовила та обставина, що основним предметом аналізу таких видань були промови державних діячів та їх обговорення з питань, що нас цікавлять. Тоді як ухвалені на з'їздах та конференціях рішення наявні і в *першій групі опублікованих джерел*, склад якої ми охарактеризували вище.

Що стосується РКП(б), то національному питанню і, відповідно статусу України, приділялося чимало уваги на низці конференцій та з'їздів. На VII конференції РДСРП(б) у квітні 1917 р. в результаті бурхливого обговорення було закріплено як програмове гасло про «право націй на самовизначення»⁴⁰. Зауважимо, що найактивнішим противником такого права був представник Київської організації РСДРП(б) Георгій П'ятаков. «Українське» питання розглядалося і, відповідно, обговорювалося на VII (у зв'язку з Брестським миром), VIII (ухвалення програми РКП(б), в тому числі і царині національних відносин), X та XII (національні питання виносились на розгляд окремими пунктами порядку денного) з'їздах РКП(б)⁴¹.

Єдиним вищим компартійним зібранням, де «українське» питання розглядалося окремо, а не в комплексі національної проблематики, стала VIII Всеросійська конференція РКП(б)⁴². Зрозуміло, що формальним результатом цієї постанови стала резолюція «Про Радянську владу на Україні», але нас у стенограмі конференції цікавили насамперед обставини затвердження цього документу, головні аргументи його прихильників та супротивників. І хоча, як вже зауважувалося вище, центрального документу — промови В. Леніна з українського питання — так і не знайшлося, але аналіз її обговорення дає змогу зрозуміти як сказане В. Ленініним, так і обставини, що змусили більшовиків до вагомих поступок в «українському питанні».

На з'їздах та Всеукраїнських з'їздах та конференціях КП(б)У (після затвердження у грудні 1919 р. нового статуту РКП(б) її обласні організації, в тому числі і КП(б)У, були позбавлені права називати свої зібрання «з'їздами»), на відміну від всеросійських, питання відносин УСРР та РСФРР та статусу УСРР у 1917–1923 рр. було актуальним на кожному зібранні. Аналіз матеріалів I–III з'їздів та IV–VII Всеукраїнських конференцій КП(б)У дає змогу зрозуміти, як змінювалося ставлення до цієї проблеми в самій КП(б)У.

Матеріали цих зібрань представлені по-різному. Найбільше дослідникам поталанило з матеріалами I та II з'їздів КП(б)У, які були видані окремими виданнями як за свіжим слідом подій, так і у перевиданнях 1920-х та кінця 1980-х — поч. 1990 рр.^{43,44}. Стенограми III з'їзду⁴⁵ та IV конференції КП(б)У⁴⁶ тривалий час залишалися лише в архівах і вперше були опубліковані на початку 2000-х років.

П'ята, шоста та сьома Всеукраїнські конференції КП(б)У, що відбулися відповідно в листопаді 1920, грудні 1921 та квітні 1923 рр. знайшли своє відображення у вигляді бюлетенів. Матеріали V конференції КП(б)У побачили світ лише у вигляді окремих брошур, нумерація у кожній з яких починалися спочатку⁴⁷. Тоді як промови, обговорення та резолюції VI та VII конференцій КП(б)У були опубліковані у формі бюлетенів як окремі видання із суцільною нумерацією⁴⁸. За своїм змістом це ті ж стенограми/протоколи, як і у випадку I–III з'їздів та IV Всеукраїнської конференції КП(б)У, але без вступу, супровідного тексту та висновків упорядників.

Ще з початку 1918 р. з більшовиками тісно співпрацювало ліве крило Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР), яке з ухваленням нової партійної платформи на початку червня 1918 р. оформило свій переважаючий вплив у цій партії. На початку березня 1919 р. відбувся V з'їзд УПСР, який, з огляду на перехід до комуністичних засад та перейменування партії на УПСР(комуністів), позначався також як I з'їзд УПСР(комуністів). Представники цієї партії за результатами III Всеукраїнського з'їзду рад увійшли до ВУЦВК, а у квітні–равні — і до Президії ВУЦВК та уряду УСРР, тобто теж мали владні повноваження. Тому серед джерел вказуємо матеріали цього з'їзду, які дають можливість зрозуміти мотивацію керівництва українських есерів-комуністів, яке теж займало посади у владі⁴⁹.

Поряд з партійними зібраннями вагоме значення мають стенограми з'їздів рад, адже там поряд з комуністами можна було почути представників інших політичних сил або безпартійних. На жаль, матеріали I та II Всеукраїнських з'їздів рад не збереглися у більш-менш повному вигляді і, відповідно, не були опубліковані. Натомість є стенограми III Всеукраїнського з'їзду рад, що відбувся у березні 1919 р. Тут були ухвалені основні положення Конституції УСРР та підтверджено рішення про те, що столицею радянської України є Київ. Стенограму було надруковано як за свіжим слідом подій у 1919 р.⁵⁰, так і в 1932 р.⁵¹ Опублікована у 1932 р. стенограма має солідний науковий апарат у вигляді написаного В.Затонським вступу та численних приміток. З'їзд цікавий ще й тим, що на ньому точилися запеклі дискусії між провладними представниками — делегатами від КП(б)У та УПСР(к) з одного боку, та критично налаштованими до уряду УСРР делегатами від Української партії лівих соціалістів-революціонерів (УПЛІСР) та Української соціал-демократичної робітничої партії (незалежних) (УСДРП(незалежні)). Зауважимо, однак, що усі названі політичні сили були прихильниками радянської форми влади.

Стенограми IV Всеукраїнського з'їзду рад нам відшукати не вдалося. У друкованому вигляді існує опублікований у 1920 р. звіт очолюваного Х. Раковським уряду УСРР з'їзду рад, у якому важливе місце займала проблема відносин між УСРР та РСФРР⁵². У вигляді окремих бюлетенів із суцільною нумерацією існує зроблена за свіжим слідом події стенограма V Всеукраїнського з'їзду рад. Одним із пунктів порядку денного цього з'їзду була ратифікація союзного договору з Росією від 28 грудня 1920 р. У звіті уряду проблемі відносини з Росією теж приділялося чимало уваги⁵³. З цієї стенограми добре видно, що саме влада дозволяла виносити на публічне обговорення, а що ні. Негаразди у відносинах з Росією у промовах урядовців не згадувалися. Слід також відзначити, що саме на цьому з'їзді чи не в останнє пролунала жорстка критика дій влади з боку представників інших партій, зокрема — від Брауна, який представляв об'єднану партію лівих есерів України (не плутати з борбистами, які від часу свого інституювання навесні 1919 р. були союзниками більшовиків, а в 1920 р. «злились» з ними).

Важливі штрихи до розуміння проблеми додає аналіз матеріалів стенограм III (23–31 (10–18) січня 1918 р.), VII (5–9 грудня 1919 р.) та VIII (22–29 грудня 1920 р.) Всеросійських з'їздів рад⁵⁴. На III з'їзді з промовою від радянської України виступав В. Затонський. Цікавими є доповіді та обговорення питань про зовнішню політику радянської Росії, національне питання та державний устрій. Щоправда, незважаючи на назву, це видання не можна назвати стенограмою, адже пряму мову в ньому важко відокремити від коментарів упорядників. До того ж коментарі не нейтральні, а оцінювальні, і їх значно більше вміщено в тексті стенограми у тому випадку, коли лунали критичні щодо дій органів влади слова.

На VII Всеросійському з'їзді рад, який відбувся через кілька днів після ухвалення VIII Всеросійською конференцією РКП(б) резолюції «Про Радянську владу на Україні», чимало уваги приділяли «українському питанню» як в резо-

люції про гноблені раніше нації, де було відзначено, що радянська Україна перебуває у федеративному зв'язку з РСФРР, так і в обговореннях.

На VIII Всеросійському з'їзді рад обговорювався й був ратифікований союзний договір між РСФРР та УСРР. Тобто проблема відносин між УСРР і РСФРР та статусу УСРР була, по суті, окремим пунктом порядку денного, а тому й предметом обговорення.

До цієї ж групи джерел відносимо стенограму партійної наради з питань національної політики, яка відбулася у червні 1923 р. Там обговорювалися питання, пов'язані із втіленням в життя рішень XII з'їзду РКП(б) та з формуванням тексту Договору про створення СРСР — складової частини ухваленної та введеної в дію 6 липня 1923 р. Конституції СРСР⁵⁵.

УСРР свою згоду на Договір про створення СРСР офіційно оформила на сесії ВУЦВК 1–2 липня 1923 р. Про особливості українського погляду на створення СРСР та перспективи його розвитку можна дізнатися зі стенограми цього засідання, зокрема, з промов доповідача Х. Раковського та учасників обговорення⁵⁶.

Третьою групою опублікованих джерел варто визначити *публічні відозви, промови, оглядові статті провідних діячів*, написані ними до 1923 р. включно, тобто такі, що були безпосередньою реакцією на сучасні їм виклики. По суті ця група джерел була невід'ємною складовою публічного політичного дискурсу у 1917–1923 рр. Зрозуміло, що частина подібних документів є у стенограмах компартійних та радянських з'їздів, однак поле діяльності таких діячів було значно ширше.

У першу чергу мова йде про праці В. Леніна та Й. Сталіна. Їхня діяльність найкраще представлена в опублікованих джерелах, зокрема, концентровано — у збірках їхніх творів. І якщо в загальних збірках відомості про ставлення до України треба відшукувати, то у спеціально присвячених Україні⁵⁷ вони є головною засадою формування публікацій.

Особливої ваги праці Леніна набувають при аналізі *передумов* більшовицької національної політики. Адже, за слушною заувагою М. Равича-Черкаського, «говорити про національне питання серед марксистів вважалося ознакою поганого тону, «вузькістю», «дрібнобуржуазністю» і піднімати такі питання вважалося негожою справою»⁵⁸. І саме В. Ленін, усвідомивши потенційну силу національно-визвольного руху і не бажаючи лобового зіткнення з ним, почав приділяти національному питанню чимало уваги. Написані ним до Жовтневого перевороту праці зіграли вирішальну роль не лише при формуванні національної політики після захоплення влади більшовиками, а й створили у багатьох представників національно-визвольного руху стійку ілюзію того, що більшовики є їхніми союзниками. Без аналізу цих праць неможливо зрозуміти еволюцію національної політики Кремля і, зокрема, ставлення до проблеми української державності. Вперше серед більшовиків найважливіші з праць В. Леніна з національної тематики переказав українською Василь Шахрай⁵⁹.

Різноманітні документи про пошук шляхів розв'язання національного питання в Росії у період від лютого до жовтня 1917 р. оприлюднено у документальному

збірнику за редакцією С. Диманштейна⁶⁰. У цьому виданні відображене публічне ставлення (газетні статті, промови на публічних зібраннях тощо) до національного питання різних політичних сил тодішньої Росії, що брали активну участь у політичному житті — від більшовиків до кадетів.

Подібних до ленінських та сталінських тематичних («про Україну») збірок праць, написаних діячами КП(б)У, не існує. Зрештою, переважна більшість їхніх творів, написаних під час роботи в УСРР — «про Україну», а, отже, нема потреби виокремлення такої тематики. Але і «загальні» збірки їхніх творів в радянський час теж не публікувалися, бо фактично кожен із відомих діячів КП(б)У періоду 1917–1923 рр. або був оголошений «ворогом народу» в 1930-ті, або, у кращому випадку, як це сталося з Г. Петровським, був дуже близьким до цього. До того ж промови та статті керманічів УСРР того періоду часом не вписувалися у «єдино правильне» вчення «марксизму-ленінізму», за канонами якого не лише писалися історичні праці, а й планувалося оприлюднення джерел. Якщо справа таки доходила до публікацій, то мова йшла лише про «вибрані» твори, у яких чогось особливого на тему відносин між УСРР та РСФРР знайти неможливо⁶¹.

Винятком з цього правила є хіба що праці М. Скрипника. Декілька томів його творів, вагома частина яких стосувалася національно-державної проблематики, було опубліковано ще у 1929–1931 рр.⁶² У 1974 р. за межами СРСР побачило світ упорядковане І. Кошелівцем видання «Скрипник Микола. Статті і промови з національного питання»⁶³. Та й при публікації «Вибраних творів» М. Скрипника в 1991 р. суворі ідеологічні критерії попередніх років вже не застосовувалися⁶⁴.

Нещодавно з'явилася невелика за обсягом збірка праць Л. Троцького про Україну в перекладі українською мовою⁶⁵. В радянський період такої публікації не могло бути, адже ще за часів Й. Сталіна Л. Троцького було демонізовано комуністичною ідеологією. Ситуація не змінилася після смерті «батька народів». Зауважимо, що вказане видання творів Л. Троцького створювалося прихильниками цього діяча на волонтерських засадах. Воно далеко не повне, у вступних статтях є низка фактологічних помилок, причому одна із них — навіть в анотації, та й упорядковано збірник лише з оприлюднених раніше документів. Однак це не знижує цінності самого факту публікації розміщених там документів. В даному разі важливий сам почин, тим більше, що подібних збірок промов та статей інших російських компартійних діячів, в тому числі і тих, хто чимало попрацював в Україні, наразі не існує.

Різного роду публічні промови та оглядові статті на національну тематику інших провідних партійно-радянських діячів доступні насамперед зі шпальт газетних видань. З огляду на характер поставленої проблеми та великий масив різноманітних джерел, ми обмежилися вибірковою аналізом центральних українських та російських видань — «Вісті ВУЦВК», «Коммунист» (Харків, Київ), «Правда» (Москва), «Известия ВЦИК».

Близькими за характером до газетних є публікації на шпальтах «Комуністичного Інтернаціоналу». Цей журнал був призначений для міжнародної комуністичної аудиторії, щоправда, тексти у ньому подавалися лише російською мовою. В одному з номерів за 1920 р. було розміщено дві статті, що безпо-

середньо стосувалися проблем відносин між УСРР та РСФРР і міжнародного статусу радянської України⁶⁶. У більшості інших статей, де згадувалася радянська Україна, автори торкалися розглядуваної нами проблематики лише побічно.

Чимало цікавих для дослідника відносин між УСРР та РСФРР проблем піднімалося у збірниках статей, написаних провідними державними діячами радянської України до IV Всеукраїнського з'їзду рад з характерною назвою «Комуністичне будівництво» (про те, що це «воєнний комунізм», у той час ще ніхто не здогадувався)⁶⁷ та до п'ятиріччя Жовтневого перевороту⁶⁸. Низка важливих документів березня–червня 1923 р., серед яких «Лист Х. Раковського до робітників Донбасу» та промова Л. Троцького з національного питання на VII конференції КП(б)У, розміщено у збірнику документів «Національна політика Радянської влади», що був опублікований у 1923 р.⁶⁹ Повний виклад промови Троцького разом зі статтею «Мысли о партии», де теж чимало уваги приділяється національному питанню, опубліковано в окремому виданні⁷⁰.

Протягом 1918–1919 рр. побачила світ низка праць, які можна назвати програмовими для українського націонал-комунізму. Самою своєю появою вони впливали на формування відносин між УСРР та РСФРР. Насамперед мова йде про праці Василя Шахрая — народного секретаря у справах військових періоду першої каденції радянської влади в Україні. Влітку 1918 р. він під псевдонімом «В. Скоровстанський» написав, а на початку 1919 р. вдруге російською мовою перевидав працю «Революция на Украине», в якій жорстко розкритикував політику Кремля щодо радянської України⁷¹. Він же першим серед більшовиків України переклав і видав низку праць В. Леніна з національного питання та написав до цього перекладу докладну передмову, де схвально відгукнувшись про теорію, засудив практику розв'язання більшовиками національного питання в Україні⁷².

Найбільшого резонансу набула спільна книга Василя Шахрая та Сергія Мазлаха (основним її автором був саме В. Шахрай) «До хвилі (Що діється на Україні і з Україною?)»⁷³, яку Іван Лисяк-Рудницький образно означив як «Український комуністичний маніфест»⁷⁴. Саме за цю працю обох авторів виключили з лав КП(б)У, а книгу вилучили з обігу. І недарма, оскільки публічно дати відповідь на поставлені питання чи заперечити зазначені у тексті книги суперечності у ставленні керівників більшовизму до «українського питання» було неможливо. Такі праці були вкрай небезпечними для цілісності комуністичної ідеології.

Не менш жорстку реакцію Кремля викликала публікація на початку грудня 1919 р. брошури «Наша сучасна політика»⁷⁵. Видання складалося з двох різних як за мовою, так і за авторством та змістовним наповненням частин. Авторство написаного українською мовою вступу (і підписаного від імені «Бюро групи федералістів, КП(б)У») до цього часу нез'ясоване. Але саме там проголошувалися радикальні антицентралістські заклики, а з підпису впливав висновок про наявність в лавах КП(б)У нелегальної партійної групи.

Основним текстом брошури стала написана Павлом Поповим та затверджена Українською комуністичною організацією при Московському комітеті

РКП(б) доповідна записка до ЦК РКП(б). Цей документ був відомий партійним керманічам, оскільки розглядався 20 листопада на розширеному засіданні політбюро ЦК РКП(б), скликаному спеціально для вирішення «українського питання». У вказаній записці теж містилося чимало неприйнятних для Кремля пропозицій, але вона була написана під іншим кутом зору. Зокрема, заявлена у ній потреба господарської децентралізації обумовлювалася практичною доцільністю та обґрунтовувалася ідеологічно як важлива передумова успішності комуністичного будівництва, здійснюваного керівництвом РКП(б).

Величезне незадоволення більшовицького керівництва викликав сам факт оприлюднення цієї праці, тобто надання їй публічного характеру. Додамо, що складена П. Поповим записка від імені редакції і під заголовком «Історичний документ» була надрукована у Житомирі у газеті боротьбистів⁷⁶. Питання про публікацію цього по суті внутрішньопартійного документу двічі розглядалося на політбюро ЦК РКП(б). Але провина П. Попова доведена не була (він на той час перебував у Москві). Зауважимо, що записку Попова у дещо ширшому ніж у брошурі вигляді (з економічними аргументами у вигляді таблиць) автор цих рядків опублікував у додатку до монографії 2008 р.⁷⁷

Важливим ресурсом, на якому його редактори не лише розміщують, а й переводять в електронний формат та перекладають на українську мову як джерела, так і історичні праці, є електронний журнал «Вперед»⁷⁸. Відомості про цей ресурс ми розмістили в цьому місці, оскільки увагу звертаємо саме на публічні відозви, промови та статті, які, як правило, оприлюднювалися ще в період свого виникнення.

Редактори журналу дотримуються позицій, близьких до націонал-комуністичних, які аналізувалися в попередніх абзацах. Зокрема, тут опубліковано текст із згаданого вище твору В. Шахрая та С. Мазлаха, декілька знакових статей М. Скрипника. Оприлюднені також датовані кінцем 1919 — початком 1921 рр. газетні статті одного з керівників УКП Андрія Річицького, в яких аналізувалися російсько-українські відносини. Наведені в цих публікаціях аргументи відбивали поширені в українському суспільстві настрої, а тому більшовицькі керманічі не залишали їх поза увагою. З низки розміщених на цьому ресурсі текстів Володимира Винниченка найцікавіші ті, що були написані наприкінці 1919 та у 1920 р. У цей час Винниченко був союзником більшовиків, а у вересні 1920 р. навіть був призначений заступником голови РНК УСРР та наркомом закордонних справ УСРР. Щоправда, те призначення чинності не набуло. Окрім вказаних, в електронному журналі «Вперед» розміщена низка текстів, що їх можна використати як історичне джерело при вивченні відносин між УСРР та РСФРР в 1917–1923 рр.

Завдяки доступу до нових електронних ресурсів вдалося відшукати дві написані на злобу дня брошури Володимира Затонського. Цей діяч у 1917–1923 рр. постійно перебував у верхніх ешелонах влади радянської України, а в 1921 р. навіть став опонентом Й. Сталіна з національного питання на X з'їзді РКП(б). Одна з брошур, «Тезиси по національному вопросу», становила платформу, з якої В. Затонський опонував Й. Сталіну. Поміж іншого, у цих тезах

йшлося і про відносини між УСРР та РСФРР⁷⁹. Текст брошури містить, хоча значно меншою мірою, ніж у працях В. Шахряя та П. Попова, опозиційні кремлівському баченню програмні засади національної політики. Зокрема, саме у цьому тексті В. Затонський висловив категорично неприйнятну на той час для В. Леніна тезу про необхідність вилучити слово «Російська» із назви радянської федерації, рівноправною складовою частиною якої мала стати і УСРР.

Друга віднайдена брошура — це датований 27-м грудня 1919 р. відкритий лист В. Затонського до ЦК УКП(б)⁸⁰. Вона мало суто тактичні завдання — знівелювати вплив боротьбистів і перетягнути їх симпатиків на бік більшовиків. Для нас цей текст важливий насамперед з огляду на те, що боротьбисти на той час зятято відстоювали організаційну, військову та господарську самобутність УСРР.

До третьої групи джерел слід віднести також опубліковані свіжим слідом подій праці таких знакових фігур, як Євгенія Бош⁸¹, Микола Подвойський⁸², в яких розкривається їхнє ставлення до державного статусу УСРР. Написана влітку 1918 р. праця Є. Бош яскраво характеризує позицію прихильників національного нігілізму, які переважали серед більшовиків в Україні в 1918 р.

Значна кількість промов та оглядових статей опублікована в згаданих вище тематичних збірниках документів, основу яких становили рішення компартійно-радянських органів влади. Серед незгаданих, кістяк яких формують саме окремі промови та статті в пресі впливових компартійно-радянських діячів, слід назвати опублікований збірник документів «Национальный вопрос на перекрестке мнений»⁸³.

Цікавою є доля вже згаданого вище «Листа до партії» Д. Мануїльського. Вперше він був опублікований у пресі у січні 1920 р., потім у дещо відредагованому вигляді — у хрестоматії 1934 року. А в 1990 р. вже під назвою «Лист Д.З. Мануїльського до партії про єдність російського та українського народів, самовизначення націй і народностей країни» він був оприлюднений серед інших документів з теми національних відносин на шпальтах «Українського історичного журналу»⁸⁴. Щоправда, документ датували неправильно (1923 р. замість січня 1920 р.). Упорядникам залишався невідомим той факт, що цей «Лист» було введено у науковий обіг ще в 1934 р.

Завершуючи огляд третьої групи друкованих джерел, слід зауважити, що у радянській історіографії 1930-х — першої пол. 1980-х рр. значна їх частина з ідеологічних міркувань не використовувалася, а у зарубіжній, в тому числі й діаспорній, вони були малодоступні. Введення їх до широкого наукового обігу сприятиме всебічному висвітленню розглядуваної тематики.

До **четвертої групи друкованих джерел**, як було сказано, відносимо різноманітні *непублічні звернення, директиви, листи, телеграми, чорнові записки, звіти, протоколи*. Особливістю цієї групи джерел є те, що вони були оприлюднені значно пізніше від події, що відбулася, тобто публікувалися вже як історичне джерело.

Такі документи становлять вагому частину матеріалів у збірниках творів В. Леніна. Особливо ж слід відмітити опубліковане у 2000 р. видання

«В.И. Ленин. Неизвестные документы 1891–1922», яке складається саме з таких матеріалів⁸⁵. Низка розміщених там документів стосується «українського» питання. Зокрема, ретельний аналіз «Проекту тез про політику ЦК РКП(б) на Україні» допомагає дослідити обставини появи фундаментальної для майбутнього радянської України постанови «Про Радянську владу на Україні».

Віднесені до четвертої групи джерела почали оприлюднюватися у 1920-ті рр. Публікації були зосереджені у спеціалізованих журналах, в Україні — це насамперед рубрика «Документи і матеріали» в журналі «Літопис революції». При дослідженні теми відносин між УСРР та РСФРР таких документів автор використав чимало. Як приклад, згадаємо протоколи Київської організації РСДРП(б) за 1917 р., аналіз яких дозволяє дослідити становище та вплив більшовиків у Києві та співвіднести загальні партійні настанови з національного питання з їхньою реалізацією в Україні⁸⁶.

З розгортанням другого комуністичного штурму (1929–1932 рр.) вартісні публікації на тему відносин УСРР і РСФРР зникають, встановлюється жорстка «марксистсько-ленінська» цензура. Певне послаблення з'явилося у добу «хрущовської відлиги». На межі 1960–1970-х рр. вийшли друком два пов'язані між собою збірники (редакційні колегії різні, але упорядники одні і ті ж) з документами та матеріалами командування Червоної армії та її окремих фронтів у 1917–1922 рр.⁸⁷. Розміщені там документи (директиви, звіти, аналітичні записки) істотно доповнюють деталями вже здобуті з інших джерел відомості про відносини між УСРР та РСФРР і допомагають здійснити комплексний аналіз проблеми. Втім, незважаючи на тимчасове послаблення ідеологічної цензури, документів, які свідчили б про проблеми в українсько-російських відносинах, у цих збірниках нема.

Ідеологічно незаангажовані публікації документів відновилися в останні роки існування СРСР. Спочатку місцем їх розміщення були журнали, а потім і окремі книги. Частина джерел, які відповідно до застосованої у цій праці класифікації входять до четвертої групи, опублікована у вже згаданих тематичних збірниках документів та публікаціях в «Известиях ЦК КПСС», «Отечественной истории» та «Українському історичному журналі», основу для яких становили рішення органів влади. В останньому з названих журналів з'явився, зокрема, ґрунтовний звіт офіційно незатвердженого Українського представництва при Наркоматі у справах національностей про роботу у період з 1 серпня по 1 грудня 1920 р., де змальоване реальне ставлення Кремля до української державності у той час⁸⁸. Низка такого роду документів 1917–1919 рр., більша частина яких раніше не публікувалася у документальних збірниках, оприлюднена у вигляді додатку до монографії Г. Єфіменка⁸⁹.

Різновид такої групи джерел — листування між компартійно-радянськими керівниками, до складу яких входило й керівництво УСРР, було покладено в основу збірника документів під назвою «Большевистское руководство. Переписка. 1912–1927»⁹⁰. Щоправда, документів, які стосуються відносин між УСРР та РСФРР, там небагато. Та й наукові коментарі, що стосуються власне українських проблем, часом хибують на недоліки. Приміром, у тексті наведеної у

збірнику телеграми Х. Раковського про рішення ВУЦВК щодо ліквідації Українського фронту не завжди правильно розставлені коми, що спотворює назви згаданих там політичних партій. А в науковому коментарі представників УСДРП (незалежних-лівих), означених у повідомленні Раковського як «ліві незалежники комуністичні», упорядники збірника представили як «членів комуністичної партії України — прихильників незалежності»⁹¹.

Представлені цікаві для дослідника відносин між УСРР та РСФРР документи і у фундаментальному збірнику документів з історії махновського руху⁹². Однак найактуальніші з них — доповідна записка до ЦК РКП(б) новоприбулого в Україну Адольфа Йоффе та проект державного устрою України після її звільнення від білих, — датовані неправильно⁹³. Причому якщо у першому випадку хиба становить один місяць, то у другому — більше півроку. Непідготовлений читач через помилкове датування може зробити хибні висновки, адже ситуація у 1919 р. стрімко змінювалася.

Окремо слід зупинитися на друкованих джерелах, які характеризують вирішення територіального питання. Ця тема в радянський період була винесена за межі дослідницької уваги. Після 1991 р. ситуація покращилася. Матеріали про зміну кордонів у 1919 р. містяться у документальному додатку до колективної монографії В. Боечка., О. Ганжі та Б. Захарчука⁹⁴. У збірнику документів з історії адміністративно-територіального поділу Донецької області є відомості з питання про зміну кордонів між УСРР та РСФРР у 1920 р.⁹⁵ Більше документів з проблеми територіального розмежування в 1920 р. опубліковано в упорядкованій Ю. Галкіним збірці документів про прикордонні суперечки між УСРР та РСФРР в 1920-ті рр.⁹⁶ Однак у ній увага зосереджена на позиції російської сторони, наведені документи не дають можливості дати вичерпну відповідь про причини та процес зміни кордону між УСРР та РСФРР в 1920 р. В усіх трьох виданнях публікуються документи, які вперше опубліковані як історичне джерело.

До *п'ятої групи друкованих* джерел відносимо *довідкову літературу*. Це різного роду статистичні відомості, результати переписів, календарі-довідники, відомості про адміністративно-територіальний поділ, хронологічні довідники тощо. Усі ці джерела друкувалися як результат обробки певних відомостей, підсумок аналітичної роботи, тобто були на певній часовій відстані від описуваних явищ чи подій. Розміщені вони можуть бути як в газетних чи журнальних публікаціях, так і в окремих виданнях.

У тих випадках, коли джерело поставало в результаті виконання певного стандартного алгоритму дій (результати переписів, довідники адміністративно-територіального поділу) вплив укладача був мінімальним. Таким, наприклад, було видання з характерною для розуміння ставлення Кремля до формальної державності радянської України назвою «Всероссийская перепись членов РКП 1922 года»⁹⁷ Інші (не переписні) статистичні відомості підбиралися під визначене завдання. Так, наприклад, щоб упорядкувати бюджетні відносини з Кремлем, влада УСРР поставила завдання визначити частку України в бюджеті та господарстві Російської імперії/РСФРР/СРСР у 1913–1925 рр. Відповідні таблиці з

написаних працівниками Держплану УСРР брошур ілюстрували виконання цього завдання⁹⁸.

Важливим як для систематизації певних цифрових даних, так і для з'ясування політичної «атмосфери» тих років стали довідкові видання — «календарі-довідники» та «статистичні щорічники». Такі видання стали регулярно друкуватися із середини 1920-х рр.⁹⁹. Окрім власне статистичних відомостей, у цих книгах є оцінка відносин між УСРР та РСФРР у 1917–1923 рр. і, зокрема, характеристика процесу утворення СРСР.

Зануритися в епоху та зрозуміти контекст подій можна з допомогою хронологічних довідників. Слід зауважити, що історичним джерелом подібні видання можуть вважатися лише у тому випадку, якщо є чітка і оформлена належним чином вказівка на походження інформації. Саме такими є книги з започаткованої Інститутом історії України НАН України в 2004 р. серії «Україна: хроніка ХХ століття». У 2005–2009 рр. вийшли друком шість книг, що охоплюють 1918–1923 рр. Кожному рокові, за винятком 1923–24 рр., присвячена окрема книга.¹⁰⁰ Після вказівки на ту чи іншу подію у тексті йде посилання на джерело інформації. Особливо цінними є упорядковані О. Мовчан довідники за 1921 та 1922 рр., де окрім традиційних для цієї серії джерел інформації (збірників документів та преса) використано архівні матеріали засідань політбюро ЦК КП(б)У.

У певному сенсі попередником такої серії можна назвати опубліковане у 1928 р. видання «1917 год на Киевщине»¹⁰¹. Географія цього видання, як це зрозуміло вже із назви, вужче за вказані довідники Інституту історії України. Але Київщина — то центр України, і основні події 1917 р. в Україні відбувалися саме тут. Окрім цього, перевагою вказаного видання є розлогі цитати з використаних джерел інформації, внаслідок чого читач/дослідник отримує набагато більше відомостей про подію. Тому у більшості випадків зникає потреба подальшого ознайомлення із вказаними у цій книзі джерелами.

Окрему увагу слід приділити праці «Владимир Ильич Ленин. Биографическая хроника». Це видання складається з 12 основних та одного довідкового тому. Дослідники нерідко використовують його як історичне джерело. Відповідно вказані там відомості не піддають сумніву і не перевіряють на достовірність за першоджерелами. При цьому вважається, що ознайомлені з маловідомими джерелами упорядники мають достатньо підстав для усіх власних тверджень. Але комплексний аналіз джерел з призводить до висновку, що, принаймні в «українському питанні», це далеко не так — упорядники нерідко припускаються помилок. Незважаючи на це, аналіз цих книг сприяє здобуттю знань з теми відносин між УСРР та РСФРР, адже у ключові щодо «українського питання» періоди В.Ленін займався ним особисто, і це відповідним чином відбилося у його біографічній хроніці. Однак використовувати це видання як джерело можна лише з певними застереженнями.

Шосту групу становлять джерела особового походження провідних компартійно-радянських керівників того часу — *спогади (мемуари), автобіографії*. Події у них подані через призму особистості такого діяча. І якщо у спогадах

головним предметом уваги була та чи інша подія, то в автобіографіях текст формувався навколо життя і діяльності самого дописувача.

Автобіографії компартійно-радянських діячів перших років існування СРСР були опубліковані в другій половині 1920-х років у вигляді додатку у трьох випусках до 41 тому енциклопедичного словника Гранат, перевиданих у 1989 р.¹⁰². Зокрема, там були опубліковані автобіографії Володимира Антонова-Овсієнка, Володимира Аусема, Михайла Богуславського, Андрія Бубнова, Мирона Владимірова, Михайла Владимірського (вперше опублікована в 1925 р.), Климента Ворошилова, Якова Дробніса, Емануїла Квірінга, Фелікса Кона, Станіслава Косіора, Дмитра Лебеда, Григорія Петровського, Георгія Пятакова, Християна Раковського, Миколи Скрипника (написана під час партійної чистки в 1921 р.). Наявні у словнику також написані іншими дописувачами біографії Артема (Федора Сергєєва) та Євгенія Бош (на час виходу в світ словника їх вже не було серед живих) та авторизовані біографії Дмитра Мануїльського і Володимира Затонського.

В «Архівах України» у 1989 р. було опубліковано автобіографії Х. Раковського¹⁰³ та М. Скрипника¹⁰⁴ підготовлені відповідно В. Волковинським та Р. Пирогом. Автобіографія М. Скрипника — той самий текст, що і в енциклопедичному словнику «Гранат», який був написаний під час партперевірки 1921 р. (щоправда, там є відомості за 1922 р.). Щодо автобіографії Х. Раковського, то тексти не співпадають, але в обох випадках акцент робився на «доукраїнській» діяльності. Щоправда у варіанті автобіографії з енциклопедичного словника все-таки більше відомостей за період 1919–1923 рр.

Усі вказані діячі у 1917–1923 рр. в той чи інший час мали істотний вплив як на перебіг подій в радянській Україні, так і на формування відносин УСРР та РСФРР. Щоправда, у тих автобіографіях, як правило, нема відомостей про ставлення цих діячів до національних відносин та й загалом період 1917–1923 рр. висвітлений поверхово. Однак оцінка та вибір ними самими найважливіших віх у своєму житті дають змогу скласти уявлення про психологічний портрет й краще зрозуміти мотиви їхньої діяльності, в тому числі в той час, коли вони мали вагомий вплив на формування відносин між УСРР та РСФРР.

Спогади особливо цінні у тих випадках, коли документальних джерел недостатньо. Відомий навіть приклад, коли було організовано спеціальний «вечір спогадів» з різними знаковими фігурами, матеріали якого потім опублікували в «Літопису революції»¹⁰⁵. На сторінках цього журналу було також опубліковано низку статей-спогадів Г. Лапчинського про історію радянської влади першого періоду її існування в Україні¹⁰⁶.

Слід відзначити, що журнал «Літопис революції» з його відповідною рубрикою став тим майданчиком, де спогади публікувалися постійно. А відповідний текст В. Затонського навіть було передруковано в 1990 р.¹⁰⁷. При дослідженні відносин між УСРР та РСФРР у 1917–1923 рр. було використано чимало відповідних матеріалів.

Як спогади за свіжим слідом подій, підкріплені офіційними документами можна охарактеризувати працю П. Христюка «Замітки і матеріали до історії

української революції». У першому та другому томах видання йдеться про період, коли українські національні сили, діяльність яких є предметом уваги П. Христюка, тісно співпрацювали з більшовиками¹⁰⁸. Тому в наведених там документах поміж іншого описуються позиції більшовиків з різних питань, серед яких і відносини між Україною та Росією. Наявність у цих книгах значної кількості документів та публічність цього видання дає, здавалося б, підстави для віднесення цієї їх до третьої групи джерел, а чітка хронологічна послідовність — до п'ятої (довідкова література). Однак у цих книгах чимало власного тексту автора, який, до того ж, був не лише спостерігачем, а й активним учасником Української революції, тобто він ділився із читачем власним досвідом. Це переважило, і тому відомості про цю книгу розміщено серед *спогадів*.

Приблизно ті ж самі критерії спонукають віднести до спогадів чотири-томник В. Антонова-Овсієнка¹⁰⁹, хронологічні рамки якого обмежуються листопадом 1917 — червнем 1919 рр. з перервою на період від 10 травня до листопада 1918 р. На те, що це насамперед «спогади», є пряма вказівка у передмові до третього тому: «Автор ставить своїм завданням не «історичне дослідження», а «спогади, підкріплені офіційними документами». Варто підкреслити, що наведені документи були насправді дуже важливі і згодом деякі з них входили до документальних збірників, а вирізки із книги зустрічаються серед матеріалів архівного фонду Й. Сталіна.

Звичайно, згаданими тут автобіографіями та спогадами шоста група джерел не обмежується. Ми назвали лише найважливіші публікації.

Сьому і останню групу опублікованих джерел означимо як аналітично-оглядові праці компартійно-радянських діячів, що були написані свіжим слідом подій. Ця група публікацій є межевою між історіографією та джерелами, у них аналіз документів сполучається із власними спогадами, рефлексіями. Так, з одного боку, у таких працях впадає в очі спроба системного аналізу пройденого шляху: наводяться причинно-наслідкові зв'язки, простежуються основні віхи минулих подій, робляться висновки тощо. А з іншого — вони, як правило, не мають належного наукового апарату і базуються насамперед на особистому досвіді. Як зауважувалося в передмові до одного з таких видань, «вказані нариси написані не кабінетним вченим за документами, що їх здобули із запилених архівів, а живим, найактивнішим учасником подій, перед очима якого безпосередньо і розгорталася героїчна епопея боротьби українських робітничо-селянських мас за своє звільнення — за встановлення своєї Радянської Республіки»¹¹⁰.

Окрім вказаного вище дослідження, яке написав М. Майоров¹¹¹, слід згадати схожі за тематикою праці М. Равича-Черкаського¹¹² та М. Яворського¹¹³. Автори двох останніх були не лише активними діячами радянської влади, щоправда, не першого ряду, але й істориками. Їхні книги за деякими ознаками слід класифікувати як історичні праці. Віднесення їх до джерел викликане насамперед формальним дотриманням обраного нами критерію — рік написання або першого видання праці. Таким межовим ми визначили 1923 рік — рік утворення СРСР.

На відміну від М. Яворського та М. Равич-Черкаського інші два автори — І. Кулик та М. Скрипник, які написали праці¹¹⁴, присвячені першому існування радянської влади, були активними політичними гравцями. Їхня діяльність безпосереднім чином впливала на формування відносин між УСРР та РСФРР. У першому уряді радянської України вони посідали посади народних секретарів, а М. Скрипник з початку березня був ще й керівником уряду. З травня 1918 р. І. Кулик очолив український відділ при Наркоматі зі справ національностей РСФРР і на цій посаді мав вплив на кадрові призначення в Україні наприкінці 1918 — початку 1919 р., був добре ознайомлений із складнощами його формування та проблемами в українсько-російських відносинах. М. Скрипник з 1919 р. працював наркомом, а починаючи з кінця 1920 р. брав участь у розв'язанні більшості питань, пов'язаних з українсько-російськими відносинами. Написані цими діячами праці про події кінця 1917 — початку 1918 рр. несуть відчутний відбиток саме їхньої політичної позиції, але структура праць та їхній фактаж свідчить те, що автори користувалися не лише власними спогадами, а й усіма доступними їм документами.

Таким чином, аналіз джерел з історії відносин між УСРР та РСФРР у 1917–1923 рр. засвідчує наявність широкого кола опублікованих документів. Це дозволяє виразно окреслити формальний бік проблеми, прослідкувати набір пропагандистських засобів, з'ясувати сутність офіційних позицій України та Росії. Однак цього замало, щоб зрозуміти усі ті зигзаги, що відбувалися зі статусом радянської України протягом цих років. Адже реальний стан справ, як правило, відрізнявся від задекларованого назовні, та й загалом форма більшовицької політики не мала бути тотожною її змісту. Окрім того, нерідко існувала навіть формальна невизначеність. Тому, незважаючи на всю важливість друкованих джерел і на вагоме збільшення їх доступності, з розвитком електронних засобів поширення інформації, головними у дослідженні відносин між УСРР та РСФРР залишаються *архівні матеріали*. Такий висновок обумовлений ще й тією обставиною, що після здобуття Україною незалежності не публікувалося документальних збірників на цю тематику, тобто до наукового обігу так і не було введено значного масиву утаємничених, а тому і невідомих раніше джерел.

¹ Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського // <http://www.nbuv.gov.ua/e-resources/>

² Національна історична бібліотека України // <http://nibu.kiev.ua/>

³ Див: електронний фонд документів http://korolenko.kharkov.com/fond/elektron_fond.html

⁴ Коллекции: Официальные источники (56) // <http://elib.shpl.ru/ru/indexes/values/25914>. Останній перегляд 9 січня 2015 р.

⁵ Див розділ е-Джерела на сайті Інституту історії України НАН України: // http://www.history.org.ua/?litera&getFromProject=_edz_

⁶ Про цей відділ див тут: http://www.history.org.ua/?index_str=v_it&org=inst

⁷ Военная литература // <http://militera.lib.ru/docs/index.html>

⁸ Електронна бібліотека «Diasporiana» // <http://diasporiana.org.ua/pro-proekt/>

⁹ Документи советской эпохи // <http://sovdoc.rusarchives.ru/#!/tematicsection§ionId=233824>

¹⁰ Электронный фонд ГОПБ // <http://elibrary.gopb.ru/search.php>

¹¹ III Всеукраїнський з'їзд Рад. Стенографічний звіт. З передмовою В. Затонського. — Харків, 1932. — С. 212.

¹² **Сборник постановлений** Всеукраинского Центрального Исполнительного Комитета советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов. — Вып. 2. 1 июля — 15 ноября 1921. — Х.: Изд. Всеукр. Центр. Исполнит. Комитета, 1921. — 176; **Сборник постановлений** и распоряжений Всеукраинского Центрального Исполнительного комитета советов р. К. и К.Д. VI созыва. — Х.: Изд. Всеукр. Центр. Исполнит. Комитета, 1922. — 368 с.

¹³ **Политика советской власти** по национальным делам за три года. 1917 — XI. 1920. — М., 1920. — 185 с.; **Национальный вопрос** и советская Россия. — М., 1921. — 91 с.

¹⁴ **Комуністична партія України** в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. У 2 т. — Т. 1. — К., 1976. — 1008 с.; **Комуністична партія Радянського Союзу** в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: 1898-1970. — Пер. з 8-го рос. видання. — К., 1978. — Т. 2. — 1917-1924.

¹⁵ **Декреты Советской власти** (далі — ДСВ) [**Сборник**]. Т. I. 25 октября 1917 г. — 16 марта 1918 г. — М., 1957. — 626 с.; Т. II. 17 марта — 10 июля 1918 г. — М., 1959. — 686 с.; Т. III. 11 июля — 9 ноября 1918 г. — М., 1964. — 661 с.; Т. IV. 10 ноября 1918 — 31 марта 1919 г. — М., 1968. — 731 с.; Т. V. 1 апреля — 31 июля 1919 — М., 1971. — 701 с.; Т. VI. 1 августа — 9 декабря 1919, — М., 1974. — 584 с.; Т. VII. — 10 декабря 1919 — 31 марта 1920 г., М., 1975. — 676 с.; Т. VIII. Апрель-май 1920 г. — М., 1976. — 444 с.; Т. IX. Июнь-июль 1920 г. — М., 1978. — 460 с.; Т. X. Август-сентябрь 1920 г. — М., 1980. — 412 с.; Т. XI. Октябрь-ноябрь 1920 г. — М., 1983. — 467 с.; Т. XII. Декабрь 1919 — январь 1920 г. — М., 1986. — 427 с.; Т. XIII. 1 февраля — 31 марта 1920 г., — М., 1989. — 572 с.

¹⁶ **Хронологічне зібрання законів**, указів Президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень уряду Української РСР: в 7 т. — Т. 1. 1917-1941 рр. / **Україна. Закони**; Ред.-упоряд. С.Д. Михальчук. — К., 1963. — 771 с.

¹⁷ Резолюції Всеукраїнських з'їздів Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів за ред. М. Кириченка, підготував до друку Ю.О. Иванов. — Харків, 1932. — 411 с.

¹⁸ **Комуністична партія України** в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. У 2 т. — Т. 1. — К., 1976. — С. 149.

¹⁹ **До історії першого періоду Радвлади на Україні**: Архівні матеріали. — Харків, 1927. — 68 с.

²⁰ **Образование СССР**. Сборник документов 1917-1924. Под ред. Э.Б. Генкиной. — М., 1949. — 470 с.

²¹ **Радянське будівництво** на Україні в роки громадянської війни (1919-1920). Збірник документів і матеріалів // Упорядник І. Ганжа, за редакцією М. Рубача. — К., 1957. — 1084 с.

²² **Комуністична партія** — натхненник і організатор об'єднаного руху українського народу за утворення СРСР. Збірник документів і матеріалів. — К., 1963. — 409 с.

²³ **Гражданская война** на Украине. 1918-1920. Сборник документов и материалов в 3-х т., 4-х кн. Редкол.: С.М. Короливский /отв. ред./ и др. К.: Наук. думка. — 1967. — Т. 1. — 875 с.; Т. 1. — Кн. 1. — 875 с.; Т. 1. — Кн. 2. — 490 с.; Т. 2. — 910 с.; Т. 3. — 910 с.

²⁴ Приказ Реввоенсовета Республики армиям Южного фронта в связи с началом освобождения Украины от белогвардейских войск. // **Гражданская война** на Украине. 1918–1920. Сборник документов и материалов в 3-х т., 4-х кн. Редкол.: С.М. Королівський /отв. ред./ и др. Т. 1. — К, 1967. — С. 517.

²⁵ **Документы внешней политики СССР. Том 1.** 7 ноября 1917 — 31 декабря 1918 г. — М.: Госполитиздат, 1959. — 772 с.; **Том 2.** 1 января 1919 г. — 30 июня 1920 г. — М., 1958. — 778 с. **Том 3.** 1 июля 1920 г. — 18 марта 1921 г. — М., 1959. — 702 с.; **Том 4.** 19 марта 1921 г. — 31 декабря 1921 г. — М., 1960. — 812 с.; **Том 5.** 1 января 1922 г. — 19 декабря 1922 г. — М., 1961. — 786 с.

²⁶ **Декреты Советской власти** [Сборник]. Т. XIV. Апрель 1921 г. — М., 1997. — 414 с.; Т. XV. Май 1921 г. — М., 1999. — 431 с.; Т. XVI. Июнь 1921 г. — М., 2004. — 592 с.; Т. XVII. — Июль 1921 г. — М., 2006. — 512 с.; Т. XVIII. Август 1921. — М., 2009. — 670 с.

²⁷ *Божко О.І., Яковлева Л.В.* Протоколи перших засідань ЦВК Рад України // «Архіви України», 1989, № 2. С. 28–37; «Архіви України» 1989, № 4. С. 24–42.

²⁸ **Политбюро ЦК РКП(б)–ВКП(б).** Повестки дня заседаний. 1919–1952. Каталог. — Т. 1. 1919–1929. — М., 2000. — 832 с.

²⁹ **Протоколы Президиума Высшего Совета Народного Хозяйства.** 1919 год: Сб. документов / РАН; Институт российской истории и др. / М.И. Кулькова (сост.). — М., 1993. — 432 с.; **Протоколы Президиума Высшего Совета Народного Хозяйства.** 1920 год: Сб. документов — М., 2000. — 423 с.

³⁰ **Экономические отношения советской России с будущими союзными республиками 1917–1922:** Документы и материалы / В.В. Кабанов (отв.ред.), М.И. Кулькова (сост.). — М., 1996. — 382 с.

³¹ Там само. — С. 11.

³² **До історії міжнаціональних процесів на Україні:** Док. та матеріали / Упоряд. Р.Я. Пиріг, А.В. Кентій, А.А. Соловйова, Л.В. Яковлева, А.В. Огінська / Укр. іст. журн. — 1990. — № 6. — С. 109–118; № 8. — С. 87–103; № 10. — С. 130–142; № 11. — С. 107–118. Документи розміщені у хронологічному порядку і висвітлюють національне будівництва в Україні від грудня 1917 р. до 30-х рр. Публікації продовжувалися до 1992 р., але період 1917–1923 рр. був висвітлений у вказаних номерах УІЖу за 1990 р.

³³ **Національні відносини в Україні у ХХ ст.:** Зб. док. і матеріалів // Упоряд. М.І. Панчук (кер.), І.П. Гошуляк, С.С. Діброва та ін.; Редкол.: І.Ф. Курас (гол.) та ін. — К., 1994. — 560 с. **Національні процеси в Україні:** історія і сучасність: Док. і матеріали: Довідник. У 2 ч. — Ч. I / Упоряд.: І.О. Кресіна (керівник), О.В. Кресін, В.П. Ляхоцький, В.Ф. Панібудьласка; За ред. В.Ф. Панібудьласка. — К., 1997, ч. 2. — 704 с.;

³⁴ **Документи трагічної історії України (1917–1927)** / Ред.-упорядник П.П. Бачинський. — К., 1999. — 640 с.

³⁵ **Вокруг статьи В.И. Ленина «К вопросу о национальностях или об “автономизации”»**, Известия ЦК КПСС. — 1990. — № 9. — С. 147–165.

³⁶ **Из истории образования СССР** / Документы и материалы о работе комиссии Оргбюро ЦК РКП(б) по подготовке вопроса «О взаимоотношениях РСФСР и независимых республик» // Известия ЦК КПСС. — 1989. — № 9. — С. 191–218.

³⁷ **На пути к «социалистическому унитаризму».** Новые документы об образовании СССР. Составители — В.А. Горин, А.Л. Ненароков, Н.Б. Орлова-Чернышева // Отечественная история. — М., 1992. — № 4. — С. 89–115.

³⁸ **Несостоявшийся юбилей.** Почему СССР не отпраздновал своего 70-летия? / Сост.: А.П. Ненароков (руководитель), В.А. Горный, Л.Н. Доброхотов, А.И. Кожокина, А.Д. Котыхов, А.И. Ушаков. — М.: ТЕРРА, 1992. — 560 с.

³⁹ Див. наприклад: **ЦК РКП(б)–ВКП(б)** и национальный вопрос / Сост.: Л.С. Га-тагова, Л.П. Кошелева, Л.А. Роговая; Моск. гос. ун-т им. М.В. Ломоносова и др. — М., 2005. — 784 с.; **Выше знамя** пролетарского интернационализма! Национальный вопрос в решениях РСДРП–РСДРП(б)–РКП(б)–ВКП(б)–КПСС. 1898–1985. — Псков, 2013. — 336 с.

⁴⁰ **Седьмая (апрельская) Всероссийская** конференция РСДРП (большевиков); Петроградская общегородская конференция РСДРП (большевиков). Апрель 1917 года. Протоколы. — М., 1958. — 423 с.

⁴¹ **Седьмой экстренный съезд РКП(б)**, март 1918 года. Стенографический отчет. — М., 1962. — 390 с.; **VIII съезд Российской Коммунистической партии** (большевиков). — Москва, 18–23 марта 1919 года. Стенографический отчет. — М., 1919. — 415 с. **Восьмой съезд РКП(б)**. Март 1919 года. Протоколы. — М., 1959. — 602 с.; **Десятый съезд РКП(б)**. 8 марта — 16 марта 1921 г. — М., 1933. — 854 с.; **Двенадцатый съезд Российской коммунистической партии** (большевиков) 17–23 апреля 1923 г. Стенографический отчет. — М., 1923. — 706 с.; **Двенадцатый съезд РКП(б)**. 17–25 апреля 1923 г. Стенографический отчет. — М., 1968. — 904 с.

⁴² **Восьмая конференция РКП (б)**. Декабрь 1919 г. / Под ред. Н.Н. Попова. — М., 1934. — 293 с.

⁴³ **Протоколы I-го съезда Коммунистической партии** (большевиков) Украины. — Б. м., 1918: /М./ Изд. КПП Украины — 1918. — 104 с.; **Первый съезд коммунистической партии** (большевиков) Украины. 5–12 июля 1918 года: к пятилетнему юбилею (1918=1923): Статьи и протоколы съезда / Комиссия по истории Октябрьской революции и К.П.(б)У. — Х., 1923. — 184 с.; **Первый съезд Коммунистической партии** (большевиков) Украины 5–12 июля 1918 года: Протоколы / Ин-т ист. Партии при ЦК Компартии Украины; Ред. Кол.: Юрчук и др. — К., 1988. — 258 с.

⁴⁴ **Протоколы II съезда Коммунистической партии** (большевиков) Украины. — К, Изд ЦК КП(б)У, 1919. — 104 с.; **Второй съезд КП(б)У**: Протоколы/ Истпарт ЦК КП(б)У; Подгот. С. Шрейбер; Под общ. ред. и с предисл. В.П. Затонский. — 2 изд., доп. и испр. — Б.м., 1927. — 190 с.; **Второй съезд Коммунистической партии** /большевиков/ Украины, 17–22 октября 1918 г.: Протоколы / Ред. кол.: Ф.М. Рудич /предс./ и др. — К., 1991. — 241 с.

⁴⁵ **Третій з'їзд Комуністичної партії** (більшовиків) України. 1–6 березня 1919 року / С.І. Гуренко (голова ред. кол.); Центральний держ. архів громадських об'єднань України. — К., 2002. — 255 с.

⁴⁶ **Четверта конференція Комуністичної партії** (більшовиків) України 17–23 березня 1920 р.: Стенограма / упоряд. В.С. Лозицький [та ін.]; голова ред. кол. С.І. Гуренко; Центральний держ. архів громадських об'єднань України. — Публікується вперше. — К., 2003. — 528 с.

⁴⁷ **Бюллетень V Всеукраїнської** конференції комуністическої партії більшовиків України (№ 1-5). — Харків, 1920.

⁴⁸ **Бюллетень VI Всеукраїнської** конференції Коммунистической партии (большевиков) Украины. — Бюллетень № 1-4 (10 декабря). — Х., 1921. — 186 с.; **Бюллетень VII Всеукраїнської** конференції Коммунистической партии (большевик.) Украины. 4–10 апреля 1923 г. — Бюллетень № 1-7. — Х., 1923. — 343 с.

⁴⁹ **Перший** (пятий) з'їзд Української Партії М.Р. (комуністів) 3–11 березня у Харкові. Доклади і резолюції. — К.: Вид. Літ. Від. Ц.К. У.П.С.Р. (ком.). — 20 с.

⁵⁰ **Третий** Всеукраїнський съезд Советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов (6–10 марта 1919 г). — К.: Всеукр. Изд-во при ВЦИК Советов рабочих, крестьян. и красноарм. депутатов, 1919. — 138 с.

⁵¹ **III Всеукраїнський з'їзд Рад:** Стенографічний звіт / з передм. В.П. Затонського; за ред. М.А. Рубача. — Харьков, 1932. — 336 с.

⁵² *Раковский Х.* Отчет Рабоче-Крестьянского правительства Украины IV-му Всеукраїнському съезду Советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов 16–20 мая 1920 г. с приложением резолюции Съезда и резолюцией Центрального Исполнительного Комитета. — Х., 1920. — 36 с.

⁵³ **Відчит 5 Всеукраїнського з'їзду Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів.** 25 лютого — 3 березня 1921 року. — Х. (Бюлетені № 1-6), 1921. — 186 с

⁵⁴ **Третий Всероссийский съезд Советов рабочих, солдатских и крестьянских депутатов / Рос. социал.-демократ. рабочая партия.** — Петербург, 1918. — 99 с.; **7-й Всероссийский съезд Советов рабочих, крестьянских, красноармейских и казачьих депутатов:** стенографический отчет, (5–9 декабря 1919 г. в Москве) / РСФСР. — М.: Гос. изд-во, 1920. — 281 с.; **Восьмой Всероссийский съезд Советов рабочих, крестьянских, красноармейских и казачьих депутатов:** стенографический отчет, (22–29 декабря 1920 года). — М., 1921. — 299 с.

⁵⁵ **Тайны национальной политики ЦК РКП:** Четвертое совещ. ЦК РКП с отв. работниками нац. респ. и обл. в г. Москве 9–12 июня 1923 г.: Стеногр. отчет / Рос. междунар. фонд культуры; [Вступ. ст. Б.Ф. Султанбекова]. — М. — 293 с.

⁵⁶ **Стенографический отчет 3-ей Очередной Сессии Всеукраїнского Исполнительного Комитета VII созыва.** 1–2 июля 1923 г. — Х.: Издание Управления Делами ВУЦИКа. — 70 с.

⁵⁷ *Сталин И.В.* Статьи и речи об Украине. — М., 1936. — 250 с.; В.І. Ленін про Україну. Частина II. 1917–1922. — К., 1969. — 760 с.

⁵⁸ *Равич-Черкасский М.* Ленин и национальный вопрос. — Х., 1924. — С. 5 (96 с.)

⁵⁹ *Ленін В.І.* Статті по національному питанні / Н. Ленін (В. Ільїн) [псевд.]; Переклад з російської на українську з передмовою Василя Шах-Рая. — [Саратов, 1919]. — 127 с.

⁶⁰ **Революция и национальный вопрос.** Том 3. Документы и материалы по истории национального вопроса в России и СССР в XX веке. Под ред. С.М. Диманштейна. 1917 февраль–октябрь. Составили И. Левин и Е. Дробкина. М., 1930. — 468 с.

⁶¹ *Квиринг Э.М.* Избранные речи и статьи. — К.: Политиздат Украины, 1988. — 484 с.; *Косіор С.В.* Вибрані статті і промови. — К.: Політвидав України, 1968. — 345 с.; *Петровський Г.І.* Вибрані статті і промови. — К.: Політвидав України, 1978. — 408 с.

⁶² Автору доступні такі зб. творів: *Скрипник М.О.* Статті й промови. — Х. — Т. II. — 1931. — 417 с.; *Скрипник М.О.* Статті й промови. — Т. V. (підг. до друку О. Бадан) — Х. — 1930. — 290 с.

⁶³ *Скрипник Микола.* Статті і промови з національного питання / І. Кошелівець (упоряд). — Б.м., 1974. — 268 с.

⁶⁴ *Скрипник М.* Вибрані твори. — К., 1991. — 617 с.

⁶⁵ **Український Троцький.** Тексти Лева Троцького про Україну: (зб. перекладів статей, виступів та відозв з коментарями) / наук. ред. Д.М. Пілаш; літ. Ред. С.П. Денисюк (та ін.); переклад з рос. А.А. Іщенко (та ін.); Соціалістичне об'єднання «Ліва опозиція». — Одеса, 2013. — 167 с.

⁶⁶ *Павлович М.* Украина как объект международной контрреволюции // Коммунистический Интернационал. Год издания второй. — № 12. Петроград, 1920. — С. 2189–2197; *Раковский Х.* Отношения между Советскими республиками. Россия и Украина // Коммунистический Интернационал. Год издания второй. — № 12. Петроград, 1920. — С. 2198–2203.

⁶⁷ **Комуністичне будівництво:** Зб. ст. до IV Всеукр. з'їзду рад / Склад. за ред. І. Ливня/Клочко/. — Харків, 1920. — 80 с.

- ⁶⁸ **Октябрьская революция** первое пятилетие. — Харьков, 1922. — 665 с.
- ⁶⁹ **Національна політика** Радянської влади. Збірка / Передмова Х.Г. Раковського. — Х.: Гарт. — 1923. — 126 с.
- ⁷⁰ *Троцкий Л.* Задачи XII съезда РКП. — М., 1923. — 70 с.
- ⁷¹ *Скоровстанский В.* Революция на Украине. — 2-е изд. — Саратов, 1919. — 151 с.
- ⁷² *Шахрай Василь.* Передмова // Н. Ленін (В. Ільїн) Статті по національному питанні. Переклад з російської на українську з передмовою Василя Шах-Рая. — Саратов, 1919. — С. I–XXVIII.
- ⁷³ *Мазлах Сергій, Шахрай Василь.* До хвилі (Що діється на Україні і з Україною?). — Саратов: Вид. Саратовського укр. відділу народного комісаріату справ національних, 1919. — 104 с.
- ⁷⁴ *Лисяк-Рудницький І.* Український комуністичний маніфест // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. В 2 т. Том 2 / Пер. з англ. М. Бадік, У. Гавришків, Я. Грицак, А. Дешиці, Г. Киван, Е. Панкеевої — К., 1994. — С. 107–114 (573с.).
- ⁷⁵ **Наша сучасна політика:** Записка, подана до ЦК РКП українською секцією при московській організації РКП. — Б.м. — 1919. — 16 с.
- ⁷⁶ **Історичний документ** // Пролетарська боротьба (Житомир). — 1919. — 23 листопада.
- ⁷⁷ **Лист представників** української комуністичної організації при Московському комітеті РКП(б) до ЦК РКП(б) та особисто Леніна з аналізом та оцінкою політики Комуністичної партії в Україні у 1919 р. 12 листопада 1919 р. // Єфіменко Г.Г. Взаємовідносини Кремля та радянської України: економічний аспект (1917–1919 рр.): Київ: Інститут історії України, 2008. — С. 184–200. Електронний варіант див тут: http://shron.chtyvo.org.ua/Yefimenko_Hennadii/_Vzaiemovidnosyny_Kremlia_ta_radianskoj_Ukrainy_ekonomichnyi_aspekt_1917-1919_rr.pdf
- ⁷⁸ Електронний журнал «Вперед // <http://vpered.wordpress.com/about-vpered/>
- ⁷⁹ *Затонский Вл.* Тезиси по національному вопросу. — Поезд-типография политуправления Киевского военного округа. — Б.г. — Б.м. — 8 с.
- ⁸⁰ *Затонский Вл.* Открытое письмо Центральному комитету Украинской коммунистической партии боротьбистов. — Изд. Политуправления Реввоенсовета Н-ской армии. — 16 с.
- ⁸¹ *Бош Евгения.* Национальное правительство и советская власть на Украине. — М., 1919. — 55 с.
- ⁸² **Доклад** Народного Комиссара по военным делам тов. Н.И. Подвойского Временному Украинскому Рабоче-Крестьянскому Правительству и 3-му Всеукраинскому Съезду Советов. — Х., 1919. — 47 с.; **На Украине.** Статьи Н.И. Подвойского — К., 1919. — 39 с.
- ⁸³ **Национальный вопрос** на перекрестке мнений: 20-е годы: документы и материалы. — М., 1992. — 268 с.
- ⁸⁴ **Лист Д.З. Мануїльського** до партії про єдність російського та українського народів, самовизначення націй і народностей країни // **До історії міжнаціональних процесів на Україні:** Док. та матеріали. / Упоряд. Р.Я. Пиріг, А.В. Кенгій, А.А. Соловйова, Л.В. Яковлева, А.В. Огінська / Укр. іст. журн. — 1990. — № 11. — С. 112–114.
- ⁸⁵ *В.И. Ленин.* Неизвестные документы. 1891–1922. — М.: РОССПЭН. — 2000. — 607 с.
- ⁸⁶ **Протоколы Киевской организации РСДРП (большевиков) 1917 года** // Летопись революции. — 1931. — № 4. — С. 133–193.
- ⁸⁷ **Директивы Главного командования Красной Армии (1917–1920).** М., 1969. — 884 с.; **Директивы** командования фронтов Красной Армии (1917–1922 гг.). Т. I. —

ноябрь 1917 г. — март 1919 г. — М., 1971. — 788 с.; **Т. II.** — март 1919 г. — апрель 1920 г. — М., 1972. — 804 с.

⁸⁸ **Звіт Українського Представництва** при Наркоматі у справах національностей про роботу у період з 1 серпня по 1 грудня 1920 р. // **До історії міжнаціональних процесів на Україні: Док. та матеріали** / Упоряд. Р.Я. Пиріг, А.В. Кентій, А.А. Соловйова, Л.В. Яковлева, А.В. Огінська / Укр. іст. журн. — 1990. — № 6. — С. 116–118.

⁸⁹ **Додатки** // Єфіменко Г.Г. Взаємовідносини Кремля та радянської України: економічний аспект (1917–1919 рр.): Київ: Інститут історії України, 2008. — С. 168–206. Електронний варіант див туг: http://shron.chtyvo.org.ua/Yefimenko_Hennadii/Vzaiemovidnosyny_Kremlia_ta_radianskoi_Ukrainy_ekonomichnyi_aspekt_1917-1919_rr.pdf

⁹⁰ **Большевистское руководство. Переписка. 1912–1927: Сборник документов.** — М.: РОССПЭН, 1996. — 423 с.

⁹¹ **Телеграмма Х.Г. Раковского** В.И. Ленину, Л.Д. Троцкому. 23 июня 1919 // **Большевистское руководство. Переписка. 1912–1927: Сб. док.** — М., 1996. — С. 104.

⁹² **Нестор Махно.** Крестьянское движение на Украине. 1918–1921. Документы и материалы / Серия: Крестьянская революция в России. 1902–1922 гг. / Под ред. В. Данилова и Т. Щанина. — М., 2006. — 1000 с.

⁹³ **Нестор Махно.** Крестьянское движение на Украине. 1918–1921. Документы и материалы. — М., 2006. — С. 109–110, 112–113.

⁹⁴ *Босчко В.Д., Ганжа О.І., Захарчук Б.І.* Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан. — К., 1994. — 168 с.

⁹⁵ **История административно-территориального деления** Донецкой области 1919–2000 гг. Сб. документов и материалов. — Донецк: [б.и.], 2001. — 272 с.

⁹⁶ *Галкин Ю.* Сборник документов о приграничном споре между Россией и Украиной в 1920–1925 гг. за Таганрогско-Шахтинскую территорию Донской области. — М., 2007. — 60 с.

⁹⁷ **Всероссийская перепись членов РКП 1922 года.** Вып. 5. Национальный состав членов партии. — М.: «Красная новь», 1924. — 101 с.

⁹⁸ *Шафир М.И., Шмидт А.К.* Материалы для определения экономических показателей хозяйственного значения Украины и ее республиканского бюджета. — Харьков, 1924. — 1924. — 54 с.; Материалы для определения роли Украины в общегосударственном бюджете СССР в 1913, 1922–23, 1923–24 и 1924–25 гг. // выполнено М.И. Шафиром и М.Н. Мармером // — Харьков, 1925. — 82 с.

⁹⁹ **Календар-справочник на 1925 рік:** Записна книжка районного статистика і кореспондента центрального статистичного управління України. — Харків, 1925. — 522 с.; **Календар-довідник на 1927 р.** // за заг. ред. члена колегії ЦСУ України М. Авдієнка. — Х., 1927; **Україна. Статистичний щорічник** на 1928 р. — Х., 1928. — 394 с.; **Україна. Статистичний щорічник** на 1929 р. — Х.: ЦСУ, 1928.

¹⁰⁰ **Україна: хроніка ХХ століття. Рік 1918** / упорядники Гриценко А.П., Щусь О.Й. // голова ред. кол. В.А. Смолій; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. — Довідкове вид. — К.: [б.в.], 2005. — 402 с.; **Рік 1919** / упорядник Бойко О. — 2005. — 236 с.; **Рік 1920** / упорядник Михайлова О. 2005. — 311 с.; **Рік 1921** / упорядник Мовчан О. — 2006. — 290 с.; **Рік 1922** / упорядник Мовчан О. — 2005. — 336 с.; **Роки 1923–1924** / упорядник Мовчан О. — К., 2009. — 184 с.

¹⁰¹ 1917 год на Киевщине. Хроника событий / Сост.: А. Иргизов, В. Манилов, Ф. Ястребов; Под ред. В. Манилова. — К., 1928. — 584 с.

¹⁰² **Деятели СССР** и революционного движения России: Энциклопедический словарь Гранат. — Репринтное изд. — М., 1989. — 832 с.

¹⁰³ Волковинський В.М. Автобіографія Х.Г. Раковського // Архіви України. — 1989. — № 1. — С. 38–54.

¹⁰⁴ Пиріг Р.Я. Автобіографія М.О. Скрипника // Архіви України. — 1989. — № 5. — С. 32–43.

¹⁰⁵ **Из истории** Соввласти на Украине. О первом Всеукраинском Съезде Советов и Первом Советском Правительстве Украины // Летопись революции. — 1924. — № 4(9). — С. 166–185.

¹⁰⁶ Лапчинський Г. З перших днів Всеукраїнської Радянської влади // Літопис революції. — 1927. — № 5-6. — С. 46–66; Перший період Радянської влади на Україні. ЦВК та Народний Секретаріат // Літопис революції. — 1928. — № 1. — С. 159–175; Боротьба за Київ. Січень 1918 р. // Літопис революції. — 1928. — № 2. — С. 202–219.

¹⁰⁷ Затонський В. Уривки з спогадів про Українську революцію // Літопис революції. — 1929. — № 4. — С. 132–172; № 5-6. — С. 115–141; 1930. — № 5. — С. 140–172; Затонський В. Уривки з спогадів про українську революцію // Архіви України. — 1990. — № 1. — С. 40–66; — 1990. — № 4. — С. 53–73.

¹⁰⁸ Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. 1917–1920 рр. Т. 1–4. — Відень–Прага, 1921–1922; Т. 1. — 152 с.; Т. 2. — 200 с.; Т. 3. — 60 с.; Т. 4. — 193 с.

¹⁰⁹ Антонов-Овсеенко В.А. Записки о гражданской войне: В 3-х т. — М.: Высш. воен. ред. совет, 1924–1933. — 4 т. — Т. 4. является продолжением т. 3; Т. 1. — М., 1924. — 300 с.; Т. 2. — 1928. — 297 с.; Т. 3. — 1932. — 350 с.

¹¹⁰ Майоров М. Из истории революционной борьбы на Украине (1914–1919). — К., 1922. — С. 4.

¹¹¹ Майоров М. Из истории революционной борьбы на Украине (1914–1919). — К., 1922. — 108 с.

¹¹² Равич-Черкасский М. История Коммунистической партии (б-ов) Украины. — Б.м., 1923. — 246 с.

¹¹³ Яворський М. Революція на Вкраїні в її головніших етапах. — Б.м., 1923. — 81 с.

¹¹⁴ Кулик І. Огляд революції на Україні. Частина перша. Березень 1917 р. — квітень 1918 р. — Х.: Всеукраїнське державне видавництво. — 1921. — 40 с.; Скрипник М.О. Історія пролетарської революції на Вкраїні. Короткий начерк з портретами. — Х., 1923. — 85 с.

Опубликованные документы и материалы по истории отношений между УССР и РСФСР в 1917–1923 гг.: источниковедческий анализ

Анализируются печатные источники по истории отношений между УССР и РСФСР в 1917–1923 гг. Отдельно обращается внимание на доступность документов в электронных библиотеках, рассматриваются возможности по поиску необходимых материалов в электронных каталогах ряда известных библиотек Украины и России.

Ключевые слова: *национальная политика, отношения между УССР и РСФСР, документы; материалы; публикация; сборник; издание.*

The published documents of the history of relations between Ukrainian SSR and RSFSR in 1917–1923: source analysis

The published sources devoted to the history of relations between Ukrainian SSR and RSFSR in 1917–1923 are analyzed. The main attention paid to the free access to the majority

of documents in electronic libraries as well as the possibility of search of these documents in electronic catalogues of the well-known libraries of Ukraine and Russia.

Keywords: *national politics, relations between Ukrainian SSR and RSFSR, documents, sources, publication, collected articles, publication.*